

УДК: 811.161.2 808.5

**ТІЛО ЯК КОНОТАТ ОПОЗИЦІЇ “СВІЙ” – “ЧУЖИЙ”
(на матеріалі сучасної української прози)**

ІВАНЕНКО І. М.

кандидат філологічних наук
Інститут філології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ivanenkoi@ukr.net

ШАВАРДОВА О. Ю.

кандидат політичних наук,
babenuk@ukr.net

У статті досліджено роль тіла як маркера опозиції “свій”–“чужий” у прозі воєнної тематики. Проаналізовано, за якими зовнішні рисами людина може бути віднесена до свого чи ворожого військового табору, яким чином тілесні ознаки індивіда можуть корелювати з його політичною позицією. Виокремлено групу лексем, які використовуються для опису тіла ворога, з’ясовано відмінності в зображенні особи, пов’язані зі зміною її політичної позиції.

Схарактеризовано конотат каліцтва як виправдання відсутності власної політичної позиції, а також можливості вибору сторони протистояння. Особливу увагу звернено на особливості відтворення зовнішності військових злочинців. Матеріалом дослідження послуговували популярні сучасні українські твори, присвячені подіям на Сході України: “Інтернат” Сергія Жадана, “Позивний “Бандерас” С. Дзюби, А. Кірсанова.

Ключові слова: соматична лексика, оцінно-експресивна функція, мовна політика, мовна ситуація, конотація.

**THE BODY AS A CONNOTATE OF OPPOSITION FRIEND :: ENEMY
(in present-day Ukrainian prose)**

IVANENKO Iryna Mykolaivna

Ph.D. in Philology,
Institute of Philology of the Taras Shevchenko
National University of Kyiv
ivanenkoi@ukr.net

SHAVARDOVA Olena Yuriivna

Ph.D. in political sciences
babenuk@ukr.net

Introduction. The article focuses on the role of the body as a marker of the opposition friend :: enemy in military prose. The external features of belonging the person to this or that military camp, as well as the way of the individual’s bodily features correlation with his political position are analyzed. A group of lexemes used to describe the body of the enemy, as well as changes in the external characteristics of a person when changing its political position are singled out. Particular attention is given to the connotation of injury as a justification for the lack of its own political position, as well as the possibility of choosing the side of the confrontation. Much attention is paid to the peculiarities of the image of the appearance of war criminals in contemporary works. As a material of the research, popular contemporary Ukrainian works devoted to the events in the East of Ukraine were selected: Sergei Zhadan’s “Boarding School”, S. Dzyuba’s “Call Sign “Banderas”, A. Kirsanov.

Purpose. The paper aims at revealing the vocabulary, which is used to describe the body of the enemy in military prose.

A descriptive *method* and the method of analysis of intelligence information are applied.

Results. In general, analyzing the lexemes that are used to describe the appearance of the enemy in the military texts denoting the conflict in the East of Ukraine, we can come to the following conclusions: contemporary Ukrainian writers gradually move away from the tradition of depicting persons belonging to the category “alien”, with distinct connotes of deformity. They are often described as ordinary people, can be neutral (like the Mannequin) or have attractive features (for example, there is a description of the appearance of Beard from the “Call Sign “Banderas”). This tendency is about rethinking the portrait of the enemy. She also emphasizes the complexity of the situation in the East of the country, because her opponents are former friends, neighbors (according to the data analyzed by the Tories).

Conclusion. Of particular interest for further study is the consideration of other works devoted to ATO, the isolation of the somatic vocabulary used to denote enemies, the derivation of general patterns of its use, as well as a comparative analysis of these linguistic units and somatic words used to denote enemies in the literature of the twentieth century.

Key words: somatic vocabulary, evaluative-expressive function, language policy, linguistic situation, connotation.

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв’язання. Сучасна українська література є одним з найцікавіших об’єктів дослідження, оскільки вона дає змогу осягнути ті зміни, які відбуваються на різних рівнях мови: лексичному, фонетичному, синтаксичному. Вона є лакмусовим папірцем, що демонструє політичні настрої народу та загальні тенденції його світосприйняття. Соматизми, тобто найменування частин тіла, слугують одним із найпомітніших пластів лексики художнього твору. Вони відображають значно ширші знання носіїв мови про довкілля. Соматичну лексику сповна досліджено у фразеології, проте вона вельми показова в художніх творах. Особливо актуальним вважаємо вивчення її в романах, присвячених подіям на Сході.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соматичну лексику, її роль у мовленні й художньому дискурсі аналізувало чимало мовознавців. Так, Н. М. Дяченко у своїй дисертації “Номінативні поля соматизмів та відсоматичних утворень в українських діалектах” докладно схарактеризувала соматизми як основу для вторинної номінації в українських говорах. Її робота становить велику цінність для тих лінгвістів, які досліджують особливості говірок, проте не повністю покриває потреби у вивченні соматичної лексики в мові літературних творів (2008). Н. М. Григорів у статті “Фреймовий підхід до реалізації гендерних стереотипів” описує фреймові структури як засоби репрезентації стереотипних знань гендерної тематики (2012). Дослідник доводить, що стереотипізація гендерних особливостей є складником явища категоризації дійсності відповідно до глобальної когнітивної моделі гендерних концептів. Дослідження В. В. Чуднова інтерпретують соматичну лексику як невід’ємний складник лінгводидактики, дають чіткіше визначення та класифікацію таких одиниць (2007). Історію становлення деяких номенів частин тіла у своєму науковому доробку розглядає О. І. Гладі (2001). Його робота присвячена історії розвитку афіксів у слов’янській лексиці, вона докладно описує моделі творення таких слів, їхні локальні особливості. Таке дослідження є підґрунтям для подальших лексичних студій щодо соматичної лексики, але ніяк не вичерпує їх. Перелічені праці вагомі для сучасного мовознавства, однак вони спрямовані більшою мірою на вивчення історичних аспектів формування назв частин тіла. Незважаючи на велику кількість праць цієї тематики, вони не охоплюють питань про позначення опозиції “свій” – “чужий” у сучасній українській літературі, присвяченій збройному конфлікту на Сході України. Частково заповнити цю лакуну має пропонуване дослідження.

Мета статті – простежити особливості використання лексики для опису тіла ворога у творах на військову тематику. Для реалізації поставленої мети виконано низку завдань: розглянуто два сучасних романи – “Інтернат” Сергія Жадана та “Позивний “Бандерас” С. Дзюби, А. Кірсанова. З цих текстів вибрано лексику, ужиту для опису ворогів. На основі її систематизації та опису визначено закономірності використання таких лексичних одиниць.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна українська література не могла залишитися осторонь болючої теми конфлікту на Сході України. Сьогодні саме вона чітко оцінює те, що відбувається в цьому регіоні, дає змогу пересічним громадянам визначити причини конфронтації, а також розібратися в складних взаємозв'язках “свій” – “чужий” у цій зоні. Збройному протистоянню присвячено цілу низку творів. Одними з найбільш показових щодо зображення ворога є романи “Інтернат” Сергія Жадана та “Позивний “Бандерас” С. Дзюби, А. Кірсанова. Обидва твори мали великий успіх у громадськості, саме тому їх обрано об’єктом дослідження.

Твір С. Дзюби, А. Кірсанова “Позивний “Бандерас” є одним з найбільш цікавих з погляду лексики, ужитої для означення ворогів та “своїх”. Він ґрунтується на щоденникових записках справжнього українського військового з позивним “Індіанець”. Автори під час роботи над згаданим текстом неодноразово виїжджали до зони АТО, спілкувалися з іншими військовими, отримували консультації щодо описів, які використано в книзі, а також в однойменному фільмі. Саме такий підхід до опрацювання матеріалу дав змогу найточніше відобразити те, що відбувається на Сході, в усіх аспектах, зокрема лексичному. Його варто докладно вивчати з таких причин:

- Твір порушує дуже важливу тему для сучасного українського суспільства, він окреслює причини, з яких війна на Сході України розпочалася, розкриває мотивацію як українських військових, так і “ополченців”.

- Незважаючи на те, що в представленому детективі чітко визначені сторони протистояння, він не зумовлює сприймання жителів Донбасу як ворогів. І це важливо донести до дітей з різних областей України, які матимуть у майбутньому відновлювати мир з населенням цього регіону.

- На відміну від інших текстів, присвячених конфлікту на Сході, “Позивний “Бандерас” дає об’єктивну, невикривлену картину війни, не ідеалізує жодної зі сторін протистояння.

У романі вдало дібрано лексику для опису зовнішності “своїх” та “чужих”. Такі описи не спрощені, багато уваги звернено не лише на особливості зовнішності (колір очей чи зріст), а й на міміку, жести, характерні для тієї чи тієї дійової особи. Особливо цікавим є опис двох персонажів, які в тексті функціонують як вороги, – це Борода (він же Ходок – відомий диверсант-перевертень) і Манекен (представник російських спецслужб). У тексті наявні ще й другорядні герої, які належать до стану ворогів, однак їх описано побіжно, і тому вони не становлять особливого інтересу для дослідження. Більш того, автори книги зазначають, що саме ці два персонажі є ключовими для розуміння протистояння: “Війна триватиме, доки таких, як Ходок і Манекен, не буде знищено” (Дзюба & Кірсанов, 2018). Для більш продуктивного наочного сприйняття Ходока та Манекена див. таблицю 1, у якій систематизовано лексику, використану для опису зовнішності названих персонажів.

Таблиця 1

Лексеми, використані для опису Ходока та Манекена в романі С. Дзюби, А. Кірсанова “Позивний “Бандерас”

	Ходок	Манекен
Опис зовнішності	<i>Бородатий велетень, величезна рука, очі в нього були добрі – великі, блакитні, руде волосся</i>	<i>Чоловік років сорока п’яти, невисокий на зріст сивий, охайно зачесане сиве волосся, тонкі пальці, сині очі, шрам під правим оком, тонкі губи</i>
Деталі одягу	<i>Звичайна уніформа десантника</i>	<i>Цивільний дорогий костюм, біла сорочка</i>
Голос	<i>Бас, упевнений</i>	<i>Голос, який не визнавав заперечень, заспокійливо мовив, холодний некліпаючий погляд</i>

Продовження табл. 1

Деталі міміки	<i>Щира посмішка (найчастотніший опис міміки Бороди в романі), широка голлівудська посмішка, посміхнувся бридкою посмішкою, злостиво посміхнуся</i>	<i>Незворушне обличчя, щось на зразок посмішки, холодний мов крига погляд, схожий на рептилію, неприємна саркастична посмішка</i>
---------------	---	---

Важливо відзначити, що представлених персонажів не всі герої твору, яких можна віднести до своїх, сприймають однаково. Так, Бандерас, який орієнтувався на інформацію про Манекена від СБУ, упізнав його за основними прикметами і знав точно, яка людина перед ним. Мореман, який цією інформацією не володів, сприйняв диверсанта як особу безпечну, зауважив, що він “схожий більше на якогось директора рекламної агенції, ніж на військового” (Дзюба & Кірсанов, 2018). Саме це призводить до його фатальної помилки і загибелі від рук диверсанта. Що ж до Бороди (він же Ходок), то деталі його опису змінюються залежно від того, за кого його сприймають. Поки він асоціюється в Бандераса, Моремана та інших героїв із союзниками, вони вважають його другом, сприймають як гарного великого чоловіка з приємною посмішкою (автор постійно на ній акцентує) і називають Бородою. Після викриття його справжньої ролі в описаній історії цей персонаж фігурує лише як Ходок, його посмішка не зникла, але описана тепер експресивно забарвленою лексикою (бридка, злостива), що увиразнює справжню суть цього персонажа. До розкриття істинного обличчя Бороди автор цих означень не використовує.

Загалом аналізуючи особливості зображення тіла ворогів у цьому творі варто відзначити такі тенденції:

- Зовнішність основних персонажів не викликає в їхнього оточення підозри (якщо говорити про інших дійових осіб твору, зокрема й розвідників). Герої сприймаються як доброзичливі помічники (Борода) або ж звичайні солідні особи старшого віку, які не можуть нашкодити (Манекен). Це дозволяє їм маніпулювати людьми, підставляти тих, хто має підозрілий вигляд, справляє враження підступної, жорстокої особи (ситуація з колишнім беркутівцем, який налаштував проти себе весь табір, хоча не був винен в жодному злочині).

- У зовнішності цих персонажів немає відразливих рис, на які міг би звернути увагу читач. Це дає змогу авторам детективу тримати інтригу до повного викриття Ходока. Натомість С. Дзюба, А. Кірсанов наділяють деякими неприємними характеристиками інших осіб, яких читач сприймає як “своїх”. До цієї категорії персонажів належить Льоха, який кульгає через поранення. Спершу він сприймається негативно, однак пізніше себе виправдовує, рятуючи односельців. Також подібний прийом автори використовують для зображення беркутівця майора Моляра. Через це спершу його сприймають за диверсанта Ходока.

- Емоційно-забарвлена лексика в їхніх описах насамперед характеризує міміку (в обох випадках – посмішки), що яскраво простежується в описі Бороди-Ходока. Доки він сприймається героями як “свій”, доти має приємну посмішку. Щойно з’ясовується істинна суть чоловіка, його починають називати Ходоком (маска Бороди, яку він використовував для спілкування з українськими військовими, зникає), його посмішка стає “бридкою”, “злостивою”. Сам читач при цьому розуміє, що насправді не змінюється ні внутрішня суть Ходока, ані його настрої. Отже, емоційно забарвлені слова дають змогу авторам викликати в читачів різні емоції від одного обличчя.

- Через опис зовнішності С. Дзюба, А. Кірсанов відображають характер персонажа. Так, постійна акцентуація на посмішці Бороди як під час подій, хороших для українських воїнів (день народження диверсанта), так і під час убивства військових та підготовки обстрілу села, дає змогу читачеві зрозуміти, що насправді цей персонаж майже не має емоцій. Більш того, така деталь дозволяє ідентифікувати його не як нормальну людину, а як маніяка. У творі це теж виражено на лексичному рівні: “Типовий маніяк, подумала Жень” (Дзюба & Кірсанов, 2018).

Отже, соматична лексика в аналізованому творі ефективно “працює” на створення правильного образу ворога-диверсанта, який упродовж тривалого часу не розкриває себе і справляє враження не лише нейтрально налаштованої людини, а й союзника. Така інтерпретація повністю відповідає детективному сюжету.

Не менш цікавим є зображення ворога в романі-подорожі Сергія Жадана “Інтернат”. Його головний персонаж – звичайний учитель Паша, який має перетнути лінію фронту, аби забрати з інтернату власного племінника. Основний герой проходить складний трансформаційний шлях – від звичайної людини, яка не цікавиться війною і взагалі не розрізняє сторони протистояння, до особистості з більш-менш чіткою життєвою позицією. Окреслюючи проблематику представленого твору сам автор в одному з інтерв’ю зауважив: “Про їхній вибір і відсутність у них вибору, про їхню позицію і відсутність у них цієї позиції, необхідність брати на себе відповідальність і відсутність звички брати на себе відповідальність. Весь цей комплекс дуже складних і болючих питань, які багатьох непокоять і турбують... Для мене було важливо спробувати показати, як я і говорив, ці події очима мирного населення. На будь-якій війні місцеве населення позбавлене голосу” (Куришко, 2017). У творі С. Жадана, на відміну від роману С. Дзюби та А. Кірсанова, немає чітко вираженої позиції побратим-супротивник, унаслідок чого й соматичну лексику в ньому дібрано за іншим принципом.

Роман “Інтернат” відрізняється від “Позивного “Бандераса” С. Дзюби, А. Кірсанова тим, що для його головного героя ще від початку оповіді немає ані ворогів, ані друзів. С. Жадан описує ставлення героя до різних представників суспільства так: “Всі однакові, повторює Паша, швидко рухаючись у темряві, всі. Серед його знайомих – точно всі. Всі як один” (2017). Лише в середині оповіді він перетинає лінію фронту, потрапляє до інтернату і розуміє реальну різницю між власним та ворожим світом. При цьому Паша не зауважує, до якої саме політичної сили належать вороги. Для нього ознакою влади тієї чи іншої групи на його території є лише відповідність її прапорів тому прапору, який висить на школі біля рідної станції.

З огляду на специфіку сприйняття ворогів в аналізованому романі їх варто поділити на дві великі групи: вороги за політичною ознакою (окупанти, яких Паша зустрічає на вокзалі), цивільні, яких головні герої сприймають як ворогів (люди, які виступають проти інтернату, є ініціаторами вбивства його співробітників). І перша, і друга складається з великої кількості людей різного віку, яких спорадично зустрічає головний герой у своїй мандрівці. Описи цих великих груп персонажів порівняно в таблиці 2.

Таблиця 2

Лексеми, використані для опису внутрішніх і зовнішніх ворогів у романі С. Жадана “Інтернат”

	Зовнішні вороги	Внутрішні вороги
Опис зовнішності	<i>Сильні молоді зуби, молодий, русявий, акуратний Широкі вилиці, вузькі, залипли якісь, розрізи очниць. Теж пацан</i>	<i>Темні однакові силуети, які неможливо розрізнити, навіть точно порахувати</i>
Деталі одягу	<i>Начищені берці, білий маскхалат, чорна пухка куртка, стара офіцерська планшетка, новенька незабруднена форма</i>	<i>Одяг темний, одноманітний, брудний, пахне тютюном, мастилом</i>
Голос	<i>Питає пошепки</i>	<i>Має агресивні нотки</i>
Деталі міміки	<i>Усміхнений, скрипить зубами, відвертається</i>	<i>Немає можливості розгледіти</i>

Аналіз особливостей зображення тіла ворога в романі Сергія Жадана дає підстави для таких висновків:

- Внутрішні вороги, за С. Жаданом, перетворюються на сіру масу, яку не можна розгледіти. Вони не мають виразних ознак зовнішності, голосу, міміки. Їхніми прикметами є неприємний запах тютюну та мастила, агресивна російська мова, велика кількість лайки. У тексті зауважено, що внутрішні вороги – це свої, яких не влаштовували співмешканці ще за мирних часів. Війна лише посприяла розкриттю їхньої суті, дала офіційний дозвіл для боротьби з власними сусідами. На основі опису внутрішніх ворогів їх можна асоціювати зі страхами головного героя та його оточення.

- Зовнішнім ворогам С. Жадан не надає жодних жахливих рис. Вони відрізняються від цивільного населення новенькою формою, кращим настроєм. У тексті неодноразово акцентовано на тому, що вони мають гарні, наче з параду речі. Говорять вони переважно російською (але ця мова притаманна і внутрішнім ворогам), використовують лайку. Більшість зовнішніх ворогів – молоді люди, фактично призовники.

- Вороги внутрішні і зовнішні в “Інтернаті” не мають якихось демонічних рис, вони позбавлені огидних деталей в описі зовнішності і сприймаються як “свої”. Дехто з них – давній знайомий головного героя. Одного з таких ворогів сам Паша характеризує як “хорошого хлопця”, згадує, як він колись займався з ним українською мовою для складання іспитів. Усе це означає, що для нього політичне розмежування на своїх та чужих є умовним.

- Опис ворогів, і зовнішніх, і внутрішніх, ми отримуємо лише після безпосередньої комунікації героїв з ними. С. Жадан не подає описів зовнішності ворогів з телевізора, газет, інших джерел інформації, які могли б виконувати агітаційну функцію. У такий спосіб відтворено відносно об’єктивну картину.

- У романі “Інтернат” опис зовнішності ворогів ґрунтується суто на емоційно нейтральній лексиці (на відміну від роману “Позивний “Бандерас”). Самі описи короткі, побудовані в основному за рахунок іменників та прикметників. Рідко використано порівняння. Такий підхід до створення портретів дозволяє лише умовно розрізняти своїх та чужих у тексті.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, сучасні українські письменники поступово відходять від традиції зображення осіб, які належать до категорії “чужих”, з виразними конотатами потворності. Часто вони описані як звичайні люди, можуть мати нейтральні (як у Манекена) або привабливі (прикладом чого є опис зовнішності Бороди із “Позивного “Бандераса”) риси. Така тенденція говорить про переосмислення портрету ворога. Вона також підкреслює складність ситуації, що склалася на Сході країни, адже в ній противниками стають колишні друзі, сусіди, що підтверджує мовний матеріал проаналізованих творів. Особливий інтерес для подальшого дослідження становить аналіз інших творів, присвячених АТО, вичленування соматичної лексики, що використовується на позначення ворогів, виведення загальних закономірностей її використання, а також зіставне вивчення способів опису ворогів у літературі ХХ ст. і ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Василенко, Г., & Булкіна, І. (2018). *Сергій Жадан. Інтернат*. Url: <https://krytyka.com/ua/reviews/internat>.
- Григорів, Н. М. (2012). *Фреймовий підхід до репрезентації гендерних стереотипів*. Url: file:///C:/Users/Aziz/Downloads/923-Article%20Text-1573-1-10-20180625.pdf
- Дзюба, С., & Кірсанов, А. (2018). *Позивний Бандерас. Військовий детектив*. Харків: Вид-во “Ранок”: Фабула.
- Дяченко, Н. М. (2008). *Номінативні поля соматизмів та відсоматичних утворень в українських діалектах*. Київ.

- Жадан, С. (2017). *Інтернат*. Чернівці: Меридіан Черновіц.
- Илиади, А. И. (2001) Об одной группе соматической лексики в связи с вопросами славянской именной суффиксации. *Folia onomastica Croatica 10. Poseban otisak*. Zagreb, pp. 83-94.
- Куришко, Д. (2017). *Жадан про "Інтернат": приводячи війну у дім, ти ризикуєш втратити багато*. Url: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42185504>
- Чуднов, В. В. (2007). *Соматическая лексика в аспекте преподавания русского языка как иностранного: на материале тематической группы "Наименования внутренних органов человека"* (Дисс. канд. филол. наук). Москва.

REFERENCES

- Vasylenko, H., & Bulkina, I. (2018). Serhij Zhadan. Internat. Url: <https://krytyka.com/ua/reviews/internat>.
- Hryhoriv, N. M. (2012). Frejmovyj pidkhd do reprezentatsii hendernykh stereotypiv. Url: <file:///C:/Users/Aziz/Downloads/923-Article%20Text-1573-1-10-20180625.pdf>
- Dziuba, S., & Kirsanov, A. (2018). *Pozyvnyj Banderas. Vijs'kovyj detektyv*. Kharkiv: Vyd-vo "Ranok": Fabula.
- Diachenko, N. M. (2008). *Nominatyvni polia somatyzmiv ta vidsomatychnykh utvoren' v ukrains'kykh dialektakh*. Kyiv.
- Zhadan, S. (2017). *Internat*. Chernivtsi: Merydian Chernovits.
- Ylyady, A. Y. (2001) Ob odnoj hruppe somatycheskoj leksyky v sviazy s voprosamy slavianskoj ymennoj suffyksatsyy. *Folia onomastica Croatica 10. Poseban otisak*. Zagreb, pp. 83-94.
- Kuryshko, D. (2017). *Zhadan pro "Internat": pryvodiachy vijnu u dim, ty ryzykuiesh vtratyty bahato*. Url: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42185504>
- Chudnov, V. V. (2007). *Somatycheskaia leksyka v aspekte prepodavanyia russkoho iazyka kak ynostrannoho: na materyale tematycheskoj hruppy "Naymenovanyia vnutrennykh orhanov cheloveka"* (Dyss. kand. fylol. nauk). Moskva.

*Дата надходження до редакції 1.04.2019 р.
Ухвалено до друку 19.04.2019 р.*